

УДК 340.116:341/349

Дашковська Тетяна Миколаївна,

здобувач кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

КАТЕГОРІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

Постановка проблеми. Однією з нагальних проблем сучасної загально-теоретичної юриспруденції є проблема співвідношення норм матеріального і процесуального права. Існує два основних підходи до її вирішення. Найбільш поширеною є позиція, відповідно до якої процес є вторинним по відношенню до матеріального права, оскільки метою і призначенням процесу є реалізація його норм (В.М. Корельський, В.І. Леушин, В.Д. Перевалов). Цей підхід до співвідношення матеріального і процесуального права притаманний континентальній правовій традиції. На відміну від нього, традиція прецедентного права ґрунтується на визнанні пріоритету процесуального над матеріальним, оскільки саме судові процедури стали основою розвитку правової системи.

У літературі зазначається, що взаємовплив сучасних правових систем має помітне вираження у сфері взаємодії матеріального і процесуального права. В юриспруденції процес отримує широке тлумачення і пов'язується як з правозастосуванням, так і з правотворчістю, все більше стверджуючись в українському праві в якості надійного засобу забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення правового порядку і правозаконності [1, с. 208]

Стан дослідження. Говорячи про ступінь дослідження поняття «правова система», слід зазначити, що попри наявність великої кількості наукових праць із зазначеної проблематики, єдності у розумінні цієї важливої правової категорії досі не існує.

Мета. Таким чином, необхідним є дослідження як загальної категорії «правова система», так і процесу формування основних правових систем сучасності, у яких найбільш яскравий прояв отримало співвідношення матеріального і процесуального, встановлення причин переважання того чи іншого і їх вплив на формування правової системи сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Саме поняття «правова система» починає вводитися до наукового обігу разом із запровадженням в юридичну науку системного аналізу. Відтак виникає необхідність встановлення властивостей категорії «система» та з'ясування її впливу на вимоги до формування і характеристики правових систем.

Системний підхід полягає в тому, що будь-який більш-менш складний об'єкт розглядається у якості відносно самостійної системи зі своїми особливостями функціонування і розвитку. Ґрунтуючись на ідеях цілісності і відносної незалежності об'єктів, що перебувають у цілісному світі, принцип системності припускає розуміння досліджуваного об'єкту як деякої системи, що характеризується:

- Елементним складом.
- Структурою як формою взаємозв'язку елементів.
- Функціями елементів і цілого.
- Єдністю внутрішнього і зовнішнього середовища.
- Законами розвитку системи і її складових [2, с. 8-9].

Поступово формується теорія систем як спеціально-наукова і логіко-методологічна концепція дослідження об'єктів, які є системами. До цілей дослідження в межах цієї теорії належить вивчення різних видів і типів систем; основних принципів і закономірностей поведінки систем; функціонування і розвитку систем.

У вітчизняній літературі система характеризується як стійка сукупність елементів будь-якого характеру (фізичних, хімічних, соціальних тощо), пов'язаних між собою й об'єднаних за принципом приналежності до певної сфери управління, регулювання, саморегулювання. Взагалі слід зазначити, що у літературі існує близько п'ятдесяти визначень системи, однак найбільш вживаним серед них є розуміння системи як множини пов'язаних між собою

елементів, що має той чи інший вид упорядкованості по певних якостях і зв'язках і відносно стійку єдність, яка характеризується внутрішньою цілісністю, що виражена у відносній автономності поведінки і (чи) існування цієї множини у оточуючому середовищі [3, с. 68].

Елементом системи називають її частину, яка виконує специфічну функцію і є неподільною з погляду завдання, що розв'язується. Внутрішня структура елементів не є предметом системного аналізу. Важливі лише властивості елемента, які визначаються його взаємодією з іншими елементами системи та справляють вплив на поведінку системи. Слід зазначити, що поділ системи на елементи та саме поняття елемента є певною мірою відносними й умовними. Між елементами довільної системи та між різними системами існують зв'язки, за допомогою яких вони взаємодіють між собою. Ці зв'язки можуть виражатися в обміні речовиною, енергією чи інформацією між взаємодіючими системами або елементами. Система може мати зовнішні та внутрішні зв'язки. Зв'язки можуть бути також як прямими, так і зворотними. Системи мають зовсім нові якості, які відсутні у її елементах. Ці якості виникають саме завдяки наявності зв'язків між елементами. Саме за допомогою зв'язків здійснюється перенесення властивостей кожного елемента системи до інших елементів.

Зв'язки перетворюють систему з простого набору компонентів у єдине ціле і разом з компонентами визначають стан та структуру системи, безумовно при визначальному впливі функції.

Важливими для описування систем є поняття структури та ієрархії. Під структурою системи розуміють її стійку впорядкованість та зв'язки між елементами і підсистемами. Структура відбиває найсуттєвіші зв'язки між елементами та підсистемами, які мало змінюються при змінах у системі та забезпечують існування системи і найважливіших її властивостей. Для визначення структури системи необхідно провести її послідовну декомпозицію, тобто виділити в ній підсистеми всіх рівнів, доступних аналізу, та їх елементи, які відповідно до завдань дослідження не поділяються на складові частини. Завдяки ієрархічності структура складних систем може бути подана через структуру їх частин – від підсистем до елементів.

Елементи в системі більш чи менш тісно пов'язані, являють собою органічну єдність, і внаслідок цього обмінюються інформацією у вертикальній площині (прямий і зворотний зв'язок) і по горизонталі (зв'язок координації). Цільові функції елементів об'єднані загальною метою системи. Будь-яка складна система складається з менш складних систем і в той же час входить у ще більш складну систему. При цьому інтегративні властивості системи не

є простою сумою властивостей її елементів – вони якісно інші, а тому включення в організовану систему чи вилучення з неї хоча б одного суттєвого елемента тягне зміну зв'язків між іншими елементами і впливає на систему в цілому. При цьому мета управління досягається шляхом впливу на детермінанти системи і сполучається з перебудовою її організації та зміною функцій [4, с. 34].

Відзначаючи ємкість і загалом достатню точність такої характеристики системи взагалі, О.І. Харитонова звертала увагу на ту обставину, що тут часом має місце поширення на систему взагалі деяких особливостей, властивих лише соціальним системам. Наприклад, визначення цілі (мети) управління можливе, на її думку, лише стосовно соціальної системи та її підсистем, оскільки для фізичних, хімічних та інших «природничих» систем така мета, якщо і може бути визначена, то не людиною, а Божим промыслом (Вищим розумом тощо). З цих міркувань теза про те, що мета управління досягається шляхом цілеспрямованого, тобто усвідомленого, впливу на детермінанти системи і логічно сполучається з перебудовою організації та зміною функцій цієї системи, видається хибною, оскільки ґрунтується на деякій «соціалізації» загального поняття системи.

Крім того, при наведеному вище підході значною мірою залишаються поза увагою деякі ієрархічні елементи (вища ланка) соціальної системи. Так, хоча вказується на зв'язок між відкритою системою (в нашому випадку це має бути соціальна система) та «середовищем», яке існує навкруги, але проміжна (або ж перехідна) ланка між ними не згадується, а відтак загальна картина залишається нез'ясованою до кінця [5, с. 204].

Для того, щоб уникнути зазначених недоліків, пропонується використати у якості методологічного підґрунтя концепцію соціальних систем, котру запропонував Толкот Парсонс, і яка справила суттєвий вплив на формування засад теорії. Перевагами цієї концепції є те, що тут не лише визначається місце соціальних систем поміж рівнозначних елементів, але й характеризується вища ланка, котра впливає на сутність соціальної системи, а крім того, достатньо точно визначається сутність взаємодії соціальної системи та її елементів, взаємини цієї системи з людиною тощо [6, с. 23].

Отже, за Парсонсом, соціальні системи і підсистеми [7] є відносно відокремленими від інших систем і виступають складовими частинами більш загального поняття – системи дії, середовищем якої, у свою чергу, є дві системи реальності – фізичне середовище (охоплює не лише явища фізики та хімії, а й світ живих організмів, якщо тільки вони не інтегровані в систему дій) і система, котру іменують «вища реальність», маючи на увазі систему поглядів, цінностей, понять, яка має визначити «пробле-

му сенсу» (тобто, «сміслових орієнтацій») людської поведінки [8].

До системи дії, крім соціальної підсистеми (котра, разом з тим, на рівні дослідження суспільства виступає як самостійна система – нижчого стосовно системи дії рівня), входять також культурні підсистеми, особистісні підсистеми та поведінкові організми (варто зазначити, що при цьому усі перераховані підсистеми мають розглядатися як наукові абстракції, котрі з метою їхнього дослідження аналітично виокремлюються з реального потоку соціальних взаємозв'язків). Три останні підсистеми слугують середовищем соціальної підсистеми, забезпечуючи виконання нею її головної функції – інтегративної, котра тут переважає над всіма іншими [9, с. 15-33].

Системний підхід набуває поширення у 60-80-х роках ХХ сторіччя, тоді ж з'являється й низка наукових праць з відповідної проблематики [10, 11, 12, 13, 14] і формуються основні підходи до розуміння поняття і змісту системи.

Так, намічається формування напрямку у дослідженнях категорії «система», відповідно до якого система розуміється широко, як реально існуючий об'єкт, сукупність елементів, що перебувають у взаємодії [15]. Інше розуміння системи зводить її до множини елементів з їх зв'язками та відносинами, що породжує певне цілісне утворення [16].

Системний підхід дозволяє застосовувати у соціальних наукових дослідженнях деякі загальні уявлення та методи аналізу, отримані в процесі розробки системної проблематики в інших галузях знань, зокрема, в біології та кібернетиці.

Адаптація загальної теорії систем до дослідження правової системи, як зазначає Н.М. Оніщенко, дає можливість осмислити її як комплексну, інтегративну категорію, що відображає всю правову організацію суспільства, правову дійсність у цілісності [17].

Слід зазначити, що практично до останнього десятиріччя у вітчизняній літературі сам термін «правова система» практично не вживався або у всякому разі не вживався як чітко визначене поняття. Такий підхід можна зустріти і у деяких працях останнього десятиліття, де поняття «система права» вживається у значенні «правова система» і ці поняття взагалі чітко не розрізняються [18, с. 54, 61-63] Це стосується і загальнотеоретичної науки радянської доби, у контексті якої розвивалося і правознавство України. Предметом дослідження була «система права» [19, с. 275] або «система законодавства» [20]. Лише у деяких працях це питання досліджувалося окремо.

Так, Л.С. Явич, зазначаючи існування правових систем різних цивілізацій, епох і суспільних формацій, звертає увагу на те, що такі системи настільки ж відрізняються одна від одної, наскільки відрізняються долі країн, народів, регіонів земної кулі, їхні економічні, соціальні, політичні структури, побут,

сім'я, культура і традиції, етнічні та національні особливості, характер мислення, мова та мистецтво, екологічні та демографічні умови життя [21, с. 40].

Становлення теорії правової системи у вітчизняній юридичній науці, як і все нове, не відбувалося безпроблемно. Цьому передувала широка дискусія про широке та вузьке праворозуміння. Відповідно до вузького праворозуміння право є сукупністю норм, встановлених і санкціонованих державою. Натомість представники широкого розуміння права пропонували розуміти його як єдність правових норм і правосвідомості, або ж як єдність правових норм, правосвідомості і правовідносин.

Як наслідок з'являються дослідження правової системи, яка не є аналогом права, а являє собою явище нового рівня узагальнення, в якому праву відведене своє місце. Дослідження правової системи передбачає аналіз співвідношення права і правової системи, правового регулювання і правової системи, системи права і правової системи тощо. Правова система розглядається як комплексна категорія, яка дає можливість аналізувати й оцінювати всю правову реальність загалом, а не окремі її компоненти [22, с. 393].

При цьому він нерідко використовується у різному контексті і для позначення різних за обсягом понять і явищ. Наприклад, у найбільш загальному вигляді йдеться про «правові системи» взагалі. При цьому деякі науковці, класифікуючи «правові системи сучасності», поділяють їх на правові родини, вказуючи, що під останніми маються на увазі «сукупність національних правових систем, що відокремлена на підставі спільності їхніх ознак і рис». Національні правові системи – це, в свою чергу, право окремої держави, тобто сукупність галузей і інститутів матеріального права, окремих видів процесуального права, механізмів правотворчості та правозастосування, інфраструктури права, правового стилю і правової культури в кожній окремій країні [23, с. 211].

Іноді йдеться про право, яке застосовується в державі з застереженням щодо того, що поняття правової системи і права певної держави не є тождисними, оскільки в межах однієї держави можуть співіснувати декілька правових систем, у той час як одна правова система може застосовуватися кількома державами [24, с. 1].

Категорія «правова система» є предметом дослідження фахівців і у галузі теорії права, хоча частіше розглядається у контексті порівняльного дослідження права різних країн. Тут вона розуміється як один з правових масивів сучасного світу, що знаходяться у такій ієрархії: національні правові системи, правові сім'ї, групи правових систем. Тобто, «правова система» власне відповідає лише одному із згаданих правових масивів – національній правовій системі.

Національна правова система визначається як конкретно-історична сукупність права (законодавства), юридичної практики і пануючої правової ідеології окремої країни (держави). Національна правова система – елемент того чи іншого конкретного суспільства і відображає його соціально-економічні, політичні, культурні особливості. Іншими словами, кожному суспільству (країні, державі) відповідає своя національна правова система (усього їх налічують близько двохсот).

Разом з тим, звертається увагу на те, що наявність правових явищ у їх системній, концептуальній організації свідчить про певний рівень правового життя суспільства, його правосвідомості, юридичної освіченості тощо. Тому не всі держави мають розвинені, а надто право культурні-самобутні та цілісні юридичні системи, що виступають джерелом накопичення правових цінностей для усїєї світової цивілізації [25, с. 170].

Найрізноманітніші концепції правових систем, усе ж таки, в основі мають поняття, ідеї і положення, введені у науковий обіг французьким науковцем-компаративістом Рене Давидом, який розглядав правову систему як однопорядкове (за ознакою системності) явище, властиве державі і взаємопов'язане з іншими системами [26].

Детальний аналіз правової системи держави запропонувала академік НАПрН України О.Ф.Скакун. Зазначивши, що наявність у держави власної національної правової системи зумовлена тим, що в кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, особливості правового менталітету, правової культури, які склалися історично, вона підкреслює, що у будь-якій державі правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними та географічними факторами і являє собою частину соціальної системи держави [27, с. 257].

Висновки. Отже, правова система є складним і багатовимірним, багатоплановим явищем, що складається з низки компонентів, які виконують як загальні, так і специфічні функції. Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування зумовлюють саме існування правової системи як цілісного явища.

Таким чином, можна констатувати, що дослідження категорії «правова система» є найбільш виправданим саме з точки зору системного підходу, який дозволить якнайкраще проаналізувати зазначене явище, властиве державі і логічно та нерозривно взаємопов'язане з іншими системами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Общетеоретическая юриспруденция : учебный курс / Под ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
2. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ : Учеб.пособие. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.
3. Блауберг И.В. Философские проблемы исследования систем и структур / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин // Вопросы философии. – 1970. – № 5. – С. 68-70.
4. Бурлай Е.В. О науке социального управления и ее предмете / Е.В. Бурлай, А.И. Мельниченко // Проблемы правоведения. – 1979. – Вып. 39. – С. 34-38.
5. Харитонов О.І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії) : монографія / О.І. Харитонов. – Одеса : Юридична література, 2004. – 328 с.
6. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч.Е. Вінквіста та В.Е. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун, наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 500 с.
7. Детальну характеристику систем та підсистем у трактуванні Т. Парсонса див., наприклад: Parsons T. Social systems and subsystems; Interaction // International Encyclopedia of the Social Sciences. – N.Y.: Macmillan, 1968; Parsons T. Societies: Evolutionary and comparative perspectives. Englewood Cliffs (N. J.): Prentice-Hall, 1966. – Ch. 2.
8. Вебер М. Социология религии // М. Вебер. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994; Gertz C. Religion as a cultural system / Anthropological approaches to the study of religion / Edition by M. Banton. – N.Y. : Praeger, 1966.
9. Парсонс Т. Система современных обществ ; Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева / Под ред. М.С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
10. Попов И.М. Системный подход в социологии и проблема ценностей // Вопросы философии. – 1968. – № 5. – С. 31-37.
11. Блауберг И.В., Юдин Е. Г. Становление и сущность системного подхода. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
12. Карташов В.Н. Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М., 1995; Мельников Г.П. Системный подход в лингвистике // Системные исследования: Ежегодник. – 1972. – М. : Наука, 1972. – 415 с.
13. Блауберг И. В. и др. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М. : Знание, 1969. – 48 с.
14. Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
15. Бертаганфи А.Л. Общая теория систем: обзор проблем и результатов / А.Л. Бертаганфи // Системные исследования. Ежегодник. – М., 1969. – С. 30-54.
16. Садовский В.Н. Основания общей теории систем / В.Н. Садовский. – М., 1974. – 280 с.
17. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н.М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
18. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій : навч. посіб. для юрид. факульт. вузів / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
19. Теория государства и права / под ред. С.С. Алексеева. – М. : Юрид.лит., 1985. – 480 с.
20. Система советского законодательства / под ред. И.С. Самошенко. – М. : Юрид. л-ра, 1980. – 328 с.

21. Явич Л.С. Сущность права : социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1985. – 208 с.
22. Оксамитний В. Сучасні правові системи у компаративістському вимірі : лекція // Порівняльне правознавство : науково-практичний фаховий журнал. – 2012. – № 3-4. – С. 392-407.
23. Осаке К. Американська правова культура: загальна квінтесенція та галузеві особливості // Порівняльне правознавство : Науково-практичний фаховий журнал. – 2012. – № 3-4. – С. 209-224.
24. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Раймон Леже : пер. с фр. Грядов А.В. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 584 с.
25. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., Юристъ, 1997. – 672 с.
26. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с франц. – М. : Международные отношения, 1996. – 400 с.
27. Скаун О.Ф. Теория государства и права : учебник / О.Ф. Скаун. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

Дашковська Тетяна Миколаївна

КАТЕГОРИЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

Стаття присвячена дослідженню загальної категорії «правова система» і процесу формування основних правових систем сучасності, у яких найбільш яскравий прояв отримало співвідношення матеріального і процесуального, встановлення причин переважання того чи іншого, а також відображено їх вплив на формування правової системи сучасної України.

Ключові слова: правова система, процесуальне право, матеріальне право, елементи системи.

Дашковская Татьяна Николаевна

КАТЕГОРИЯ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ТЕОРИИ СИСТЕМ

Статья посвящена исследованию общей категории «правовая система» и процесса формирования основных правовых систем современности, в которых наиболее яркое проявление получило соотношение материального и процессуального, установления причин преобладания того или иного, а также отражено их влияние на формирование правовой системы современной Украины.

Ключевые слова: правовая система, процессуальное право, материальное право, элементы системы.

Dashkovska Tatiana Mykolaivna

CATEGORY OF LEGAL SYSTEM FROM THE VIEWPOINT OF THE THEORY OF SYSTEMS

The article explores the general category of «legal system» and the process of formation of the principal legal systems of the present, in which it is received the most striking manifestation the correlation of substantive and procedural, establishing the causes of the predominance of one or the other one, but also reflects their impact on legal system of modern Ukraine.

Keywords: legal system, procedural law, substantive law, elements of the system.